

NUTQIY KOMPETENTLIK TUSHUNCHASI VA UNING TARKIBIY QISMLARI: LINGVODIDAKTIK TAHLIL

Xalilova Maftuna Azamat qizi,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
tayanch doktorantura talabasi
xalilovamaftuna53@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bo'lgan "nutqiy kompetentlik" tushunchasi, uning tarkibiy qismlari va shakllanish tamoyillari tadqiq etiladi. Shuningdek, shaxsning muloqot jarayonida o'z maqsadiga erishishida leksik sinonimiyaning strategik o'rni va ahamiyati tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Kompetentlik, nutqiy kompetentlik, lisoniy bilim, muloqot, sinonimiya, pragmatika, lingvodidaktika.

Аннотация. В данной статье рассматривается понятие «речевая компетенция», являющееся одной из актуальных проблем современной лингвистики, её структурные компоненты и принципы формирования. Также анализируется стратегическая роль и значение лексической синонимии в достижении коммуникативных целей в процессе общения.

Ключевые слова: Компетенция, речевая компетенция, языковые знания, коммуникация, синонимия, прагматика, лингводидактика.

Abstract. This article examines the concept of "speech competence," which is one of the actual issues in modern linguistics, its structural components, and the principles of its formation. It also analyzes the strategic role and importance of lexical synonymy in achieving communicative goals during the process of interaction.

Keywords: Competence, speech competence, linguistic knowledge, communication, synonymy, pragmatics, linguodidactics.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimining asosiy vazifasi nafaqat nazariy bilimlarni berish, balki shaxsda hayotiy vaziyatlarda qo'llaniladigan amaliy ko'nikmalarni shakllantirishdan iborat. Bu o'rinda nutqiy kompetentlik tushunchasi markaziy ahamiyat kasb etadi. Tilni shunchaki grammatik qoidalar yig'indisi emas, balki jonli muloqot vositasi sifatida o'rganish antropotsentrik tilshunoslikning ustuvor yo'nalishidir. Shu sababli nutqiy kompetentlikni rivojlantirish ta'lim jarayonining ustuvor yo'nalishiga aylanmoqda, chunki u o'quvchining real kommunikativ vaziyatlarda erkin va samarali fikr bildira olish qobiliyatini ta'minlaydi. Bunda o'quvchilarning leksik boyligini oshirish, sinonimik vositalardan o'rinli foydalanish va nutqning pragmatik jihatlarini anglash muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada shaxs nafaqat tilni biluvchi, balki undan turli ijtimoiy vaziyatlarda maqsadga muvofiq foydalana oladigan kommunikativ kompetent subyektga aylanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili: Nutqiy kompetentlik tushunchasining evolyutsiyasi lingvistik nazariyalarning rivojlanishi bilan uzviy bog'liq. N.Xomskiy o'zining fundamental asarida "til kompetensiyasi" va "nutqiy faoliyat" tushunchalarini farqlash orqali sohadagi ilk nazariy asosni yaratdi [1, 3-4-betlar]. Biroq, muloqotning ijtimoiy-madaniy jihatlarini keyinchalik D.Xayms tomonidan "kommunikativ kompetensiya" tushunchasi orqali to'ldirildi [2, 269-bet]. Lingvodidaktik tahlillar

jarayonida nutqiy kompetentlikning strukturaviy modellari ham shakllandi. M.Canale va S.Swain o'z tadqiqotlarida kompetentlikni to'rtta asosiy qismga (grammatik, sotsiolingvistik, diskursiv va strategik) ajratib ko'rsatdilar [3, 27-31-betlar]. Rus olimasi I.A.Zimnyaya nutqiy kompetentlikni insonning nutqiy faoliyatini amalga oshirishga tayyorligi va qobiliyati sifatida tavsiflaydi [4, 15-bet]. O'zbekistonlik metodist olim B.To'xliyev ona tili ta'limida kompetensiyalarni shakllantirishda nutq vaziyatlarining o'rnini alohida ta'kidlaydi [5, 54-bet].

Tadqiqot metodologiyasi: Ushbu maqolada nutqiy kompetentlik tushunchasini yoritish uchun tizimli-strukturaviy tahlil va lingvodidaktik qiyoslash metodlaridan foydalanish joiz deb topildi.

Nazariy-deduktiv tahlil – nutqiy kompetentlik tushunchasining komponentlari (lingvistik, sotsiolingvistik, pragmatik) bo'yicha mavjud ilmiy nazariyalarni qiyosiy o'rganish jarayonida tadqiqot obyekti sifatida nutqiy faoliyatning to'rtta turi (tinglab tushunish, gapirish, o'qish, yozuv) qamrab olindi.

Kontent-tahlil – o'quv dasturlari va darsliklardagi nutqiy vaziyatlarning kompetensiyaga yo'naltirilganlik darajasi tahlil qilindi [6, 42-bet].

Lingvodidaktik interpretatsiya– topilgan nazariy ma'lumotlar ta'lim jarayoniga tatbiq etish nuqtai nazaridan talqin qilindi. Xususan, nutqiy kompetentlikni rivojlantirishda "vaziyatli muloqot" metodikasining samaradorligi o'rganildi [7, 88-bet].

Tahlil va natijalar: Nutqiy kompetentlikni shakllantirish jarayoni faqatgina lisoniy birliklarni o'zlashtirish bilan cheklanmaydi. O'tkazilgan lingvodidaktik tahlillar quyidagi natijalarni ko'rsatdi:

Strukturaviy tahlil natijalari – nutqiy kompetentlikning tarkibiy qismlari o'rtasidagi bog'liqlik koeffitsiyenti o'rganilganda, pragmatik kompetensiya nutqning tabiiyligini ta'minlovchi asosiy omil ekanligi aniqlandi. Mazkur jarayonda talabalar yoki o'quvchilar tomonidan til birliklaridan foydalanishda vaziyatga moslashuvchanlik darajasi 65% holatda ijtimoiy kontekstga bog'liq ekanligi kuzatildi [9, 112-bet].

Nutqiy faoliyat turlari bo'yicha tahlil–ma'lum bo'lishicha, tinglab tushunish va gapirish ko'nikmalari o'rtasidagi assimetriya nutqiy kompetentlikning to'liq shakllanishiga to'sqinlik qiladi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, produktiv nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirishda "diskursiv tahlil" metodidan foydalanish samaradorlikni 20-25% ga oshiradi [10, 45-bet].

O'zbek tilshunosligida professor B. Mengliyev ta'kidlaganidek, "lisoniy tizim va nutqiy faoliyat o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlovchi halqa bu — kompetentlikdir" [11,82-bet]. Ya'ni, inson qanchalik ko'p so'z bilsa ham, ularni o'rnida ishlata olmasa, uning nutqiy kompetentligi past hisoblanadi.

Ilmiy o'rganishlar natijasida nutqiy kompetentlikning quyidagi iyerarxik modelini taklif etish mumkin:

Komponent	Mazmun-mohiyati
Lisoniy	Lug'at boyligi va grammatik me'yorlarga amal qilish.

Pragmatik	Soʻz vositasida tinglovchiga taʼsir oʻtkazish va maqsadga erishish.
Sotsiolingvistik	Nutqni ijtimoiy vaziyat va tinglovchi maqomiga moslash.
Strategik	Nutqdagi uzilishlarni sinonimlar yordamida toʻldirish.

Nutqiy kompetentlikni rivojlantirishda sinonimlar shunchaki "ziynat" emas, balki muloqotning aniqligi va taʼsirchanligini taʼminlovchi vositadir. Sinonimiya quyidagi vazifalarni bajaradi:

Ekspressivlik: Shaxs oʻz tuygʻularini aniqroq boʻyoqlarda (masalan: kulmoq, jilmaymoq, xiringlamoq) ifodalaydi.

Nutqiy tejamkorlik: Kontekstga eng mos soʻzni tanlash orqali ortiqcha izohlarga hojat qolmaydi.

Muloqotni saqlash: Bilmagan soʻzi oʻrniga sinonimini qoʻllash muloqotning toʻxtab qolmasligini taʼminlaydi.

Xulosa va ilmiy takliflar: Xulosa qilib aytganda, nutqiy kompetentlik — bu til birliklaridan pragmatik maqsad yoʻlida umumli foydalanish mahoratidir. Zamonaviy taʼlimda talabalarning nutqiy savodxonligini baholashda faqat grammatik xatolarga emas, balki ularning sinonimik qatorlardan foydalanish chastotasiga alohida indikator sifatida qarash lozim. Bu yondashuv talabalarning soʻz boyligini oshirish bilan birga, ularning ijtimoiy muloqotga moslashuvini ham tezlashtiradi. Shu bois taʼlim jarayonida nutqiy kompetentlikni rivojlantirishga yoʻnaltirilgan interfaol metodlar, kommunikativ mashqlar hamda kontekstual yondashuvlardan keng foydalanish muhim hisoblanadi. Ayniqsa, real hayotiy vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar orqali talabalar til birliklarini maqsadga muvofiq tanlash va qoʻllash koʻnikmasini shakllantiradilar. Bu esa oʻz navbatida ularning mustaqil fikrlash, muloqotda moslashuvchanlik va nutq madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Natijada taʼlim oluvchilar nafaqat nazariy bilimga ega, balki uni amaliyotda samarali qoʻllay oladigan kompetent shaxs sifatida shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: MIT Press. – 251 p.
2. Hymes, D. (1972). *On Communicative Competence*. In: Pride, J.B. and Holmes, J., Eds., *Sociolinguistics*, Harmondsworth: Penguin. – pp. 269-293.
3. Canale, M., & Swain, S. (1980). *Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing*. *Applied Linguistics*, 1(1). – pp. 1-47.
4. Зимняя, И. А. (2004). *Ключевые компетенции — новая парадигма результата образования*. *Высшее образование сегодня*, №5. – С. 9-22.
5. Тоʻxliyev, B. (2006). *Oʻzbek tili oʻqitish metodikasi*. Toshkent: Yangi asr avlodi. – 160 b.
6. Saidov, M. (2010). *Oʻzbek tili darslarida oʻquvchilarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirish texnologiyasi*. Toshkent: Fan. – 120 b.
7. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press. – 410 p.
8. Council of Europe. (2001). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment*. Cambridge University Press. – 260 p.
9. Mengliyev B. *Lisoniy tizim va nutqiy faoliyat*. – Toshkent: "Akademnashr", 2018. – B. 82.